

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені М.П.ДРАГОМАНОВА

ГАЙДУЧЕНКО Галина Миколаївна

УДК 808.3:800.2

**СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА ХРОНОЛОГІЧНО
МАРКОВАНОЇ ЛЕКСИКИ
(на матеріалі української історичної прози
другої половини ХХ століття)**

10.02.01 — українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 1999

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови
Херсонського державного педагогічного університету
Міністерства освіти України

Науковий керівник: Член-кореспондент АПН України,
доктор філологічних наук, професор
Мацько Любов Іванівна, Національ-
ний педагогічний університет імені
М.П.Драгоманова, завідувач кафед-
ри стилістики української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Городенська Катерина Григорівна,
Інститут української мови
НАН України, заступник директора

кандидат філологічних наук, доцент
Шевченко Лариса Іванівна.
Київський університет
ім. Т. Г. Шевченка, завідувач кафед-
ри історії української мови

Провідна установа: Запорізький державний університет,
кафедра загального мовознавства,
Міністерство освіти України,
м. Запоріжжя

Захист відбудеться “21” вересня 1999 р. о 16-30 годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 при
Національному педагогічному університеті імені
М.П.Драгоманова (252601, м. Київ, вул. Пирогова, 9)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Націона-
льного педагогічного університету імені

М.П. Драгоманова, Міністерство освіти України (252601,
м. Київ, в. Пирогова, 9)

Автореферат розісланий “14” серпня 1999 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. П. Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Лексикологічні дослідження останніх років характеризуються зростаючим інтересом до проблем розвитку мови, до механізму удосконалення засобів лексичної номінації, вияву тенденцій розвитку слова і лексичного фонду в цілому.

Серед лексичних елементів сучасної української літературної мови, семантична структура яких має певну часову маркованість, ґрунтовно досліджувалися неологізми.

Пласт застарілої лексики випав з поля зору лінгвістів як самостійний об'єкт вивчення і розглядався лише побіжно при дослідженні інших проблем (у працях Л. Булаховського, В. Виноградова, Л. Гумецької, В.Ващенко, А. Москаленка, А.Коваль, І. Чередниченка, П. Горецького).

У лінгвістичній літературі є окремі роботи, присвячені процесам архаїзації /А.Ялишевої, Ю.Шевчук, І.Волченко, І.Забавіної/ у російській, німецькій, англійській та французькій мовах.

Процеси архаїзації слів охоплюють значну частину словника української мови, й ігнорувати таку групу лексики означало б спрощувати уявлення про динаміку словникової еволюції.

Відзначаючи майже повну відсутність спеціальних досліджень з теорії застарілої лексики у сучасній українській літературній мові, видається необхідним підкреслити увагу лінгвістів близького зарубіжжя до проблеми хронологічно маркованої лексики /М.Фоміна, Д.Шмельов, Е.Киличев, Г.Колесник, Н.Михайловська/.

Архаїчна лексика проаналізована з функціонального погляду у роботах О. Галкіної-Федорук, Л. Лисиченко, М. Шанського, Д. Шмельова. Як засіб історичної стилізації в художніх творах досліджували архаїзми Л. Булаховський, Л. Скрипник, Л. Донець, Ш. Токсанбаєва, Л. Шнайдерман, В.Буда.

Актуальність теми дисертаційного дослідження визначається необхідністю подальшої розробки питань, пов'язаних з процесом архаїзації лексики, потребою створення тематичної та структурно-семантичної класифікації застарілих слів. Заслужовує на увагу й стилістичний діапазон пасивного словника художніх творів історичного жанру.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена також і тим, що застаріла лексика тісно пов'язана з матеріальною і духовною культурою народу. Таким чином, зростає наукове зацікавлення цією групою слів як у лінгвістичному, так і в історичному та культурологічному планах. Тема дисертаційного дослідження розроблена у руслі ідеї реабілітації слова, перегляду тих мовних елементів, що кваліфікувалися як віджилі і перебували у маргінесі мовної практики. Лексика української мови неодноточна і генетично, і семантично, і функціонально. Щось, безперечно, з часом втрачається, але є мовні одиниці з таким багатим семантичним змістом, що могли б використовуватись і надалі. Процес актуалізації маргінальної лексики може успішно пройти тільки через художню практику, тобто введення її в канву художніх текстів.

Матеріалом для структурно-стилістичних досліджень українських лінгвістів були художньо-історичні романи П. Куліша, О. Соколовського, З. Тулуб, І. Ле, Н. Рибак, А. Хижняка, Ю. Мушкетика, С. Скляренка, В. Малика. Об'єктом дослідження буди твори Р. Іваничука "Манускрипт з вулиці Руської", "Черлене вино", "Вода з каменю"; П. Загребельного "Диво", "Роксолана", "Левице серце".

Історичні романи П. Загребельного "Я, Богдан", "Євпраксія", "Первоміст", Р. Іванченко "Отрута для княгині", "Гнів Перуна", І. Білика "Меч Арея", "Не дратуйте грифонів" увагою лінгвістів охоплені не були, тому стали джерелом даного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до плану науково-дослідної роботи кафедри української мови Херсонського державного педагогічного університету і є складовою частиною комплексної теми кафедри “Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку”.

Мета роботи полягає у з'ясуванні семантичної та стилістичної характеристики хронологічно маркованої лексики (архаїзмів та історизмів), у всебічному аналізі її на основі застосування найбільш актуальних понять і методів сучасної лінгвістичної науки.

Досягнення основної мети дослідження забезпечується розв'язанням таких **конкретних завдань**:

- визначити місце і роль застарілої лексики в українській історичній прозі;
- інвентаризувати та систематизувати застарілу лексику, розробити критерії її класифікації відповідно до сучасних вимог лінгвостилістики; визначити тематичні групи досліджуваної лексики;
- з'ясувати зміни у семантичній структурі хронологічно маркованих одиниць; здійснити аналіз семантичних зв'язків у середині тематичних груп і визначити специфіку та напрямки еволюційних процесів у семантиці досліджуваних одиниць;
- дослідити етимологію окремих лексем;
- виявити контекстуальні особливості лексичних значень історизмів та архаїзмів, прийоми введення їх у тканину художніх творів;
- простежити художню реалізацію семантично застарілої лексики у творах українських письменників; з'ясувати, як вона впливає на творення образної системи історичних романів другої половини ХХ століття;
- дослідити достовірність співвіднесення застарілої лексики з описуваним періодом; виявити лексеми-анахронізми;

- визначити можливості стилістичного використання застарілої лексики у творах українських письменників.

Об'єктом дослідження є хронологічно маркована (застаріла) лексика історичних романів П. Загребельного, Р. Іванченко, І. Білика.

Методологічною основою дослідження є загальні положення теорії пізнання, принципи системності та історизму вивчення лінгвального об'єкта, що передбачають розуміння мови як сукупності взаємопов'язаних і взаємозумовлених одиниць не тільки в просторі, а й у часі. Основу роботи складають положення про те, що мова соціальна за своєю природою і в усіх своїх проявах не може функціонувати та розвиватися поза суспільством. Комунікативна функція і соціальний характер мови визначають її залежність від суспільства, в якому вона функціонує. Разом з тим, не можна не враховувати того беззаперечного факту, що мова — специфічна знакова система, особливості і внутрішні закони функціонування якої не завжди точно відображають особливості розвитку суспільства в різні історичні епохи.

Особливого значення для даної роботи набуває розуміння мови як соціального явища, генетичного коду нації, що поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття нації.

У дисертації використано такі методи: *порівняльно-історичний, описовий, статистичний*, а також прийоми *стилістичного та контекстуального аналізу, лінгвістичного спостереження*.

Джерелами дослідження стали українські історичні романи другої половини ХХ століття “Я, Богдан”, “Свп-раксія”, “Первоміст” П. Загребельного; “Отрута для княгині”, “Гнів Перуна” Р. Іванченко; “Меч Арея”, “Не дра-туйте грифонів” І. Білика.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає, у з'ясуванні темпоральних семантичних відношень

на лексичному рівні української мови, в ономасіологічному описі застарілої лексики, в семантико-функціональному аналізі її як класу хронологічно маркованої зі стилістичними конотаціями. Простежена історична достовірність лексем і відповідність використання історизмів та архаїзмів у творах на історичну тематику. Вперше в українському мовознавстві здійснено семантико-стилістичний аналіз хронологічно маркованої (застарілої) лексики на матеріалі української історичної прози другої половини ХХ століття, класифіковано і описано її.

Теоретичне значення дослідження. Систематизований матеріал є важливим для розвитку лексикології та історичної стилістики художньої мови. Результати роботи становлять певний внесок у теорію про загальні та індивідуально-авторські мовностилістичні засоби відтворення минулого.

Практична цінність роботи виявляється в тому, що застосовані у ній дослідницькі прийоми сприятимуть виробленню методики аналізу мови художніх творів. Зібраний і описаний матеріал може бути використаний у лексикографічній практиці при укладанні словників мови письменників ХХ століття, словника архаїзмів та історизмів української літературної мови, який мав би велике культурно-пізнавальне значення. Матеріали дисертації можуть бути використані і у викладанні лексикології сучасної української літературної мови, стилістики, лінгвістичного аналізу тексту, а також при написанні курсових та дипломних робіт.

Апробація роботи. Результати дослідження обговорені на Міжнародній науково-методичній конференції “Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку” (Херсон, 1997), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Поетика художнього тексту” (Київ — Херсон, 1996), науково-методичній конференції “Актуальні проблеми розбудови національної освіти” (Київ — Херсон, 1997), Регіональній науково-

методичній конференції “Передаймо нащадкам наш скарб — рідну мову” (Херсон, 1998).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлюються у 10 публікаціях.

Структура роботи. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку бібліографічних джерел та умовних скорочень, додатку. Обсяг дисертації — 152 сторінки. Список літератури становить 182 найменування.

Зміст роботи

У “**Вступі**” визначається актуальність теми, мета і завдання дисертації, обґрунтовується її наукова новизна, теоретичне та практичне значення; розглядаються базові поняття теоретичного характеру, подається огляд наукової літератури з досліджуваної проблеми.

У **першому** розділі “Загальна характеристика слів, об’єднаних пасивним використанням у мові” висвітлюються основні теоретичні питання, що стосуються проблеми мовних змін як однієї з центральних проблем у лінгвістичній науці. Розкривається сутність процесу архаїзації лексичних одиниць, виявляються причини, що призводять до переміщення активної лексики на периферію мовного вжитку. Характеризуються лексико-семантичні різновиди застарілої лексики. Висвітлюється місце і роль хронологічно маркованих одиниць - історизмів та архаїзмів - у лексичній системі сучасної української літературної мови.

Другий розділ – “Структурно-семантична характеристика застарілої лексики”. Розглядаються такі семантичні групи лексичних архаїзмів: лексика на позначення назв людей, понять спорідненості та свояцтва; частин і органів людського тіла; діяльності людини чи роботи окремих її органів; назви одягу; назви тварин та птахів; назви часових понять; назви географічних понять; назви військових реалій.

Аналізована група лексики на позначення людей, понять спорідненості та свояцтва представлена лексемами, що пройшли дуже довгий і складний шлях розвитку: **отець, матка, дочерь, муж, жона, чадо, отрок**.

Слово **отець** у процесі історичного розвитку помітно розширило свою семантику. У давньоруський період, крім поняття “рідний батько”, воно вживалося на означення батьків або предків. Ця лексема використовувалася і при звертанні до осіб, пов’язаних з релігійним культом. З подальшим розвитком мови слово **отець** у значенні “піп” виявилось стійкішим, ніж слово з первинним значенням. В українських історичних романах другої половини ХХ століття засвідчено архаїзм **отець**: “Може, останній Ярославич і справді возвеличить Русь, яко **отець** і дід його” (“Гнів Перуна”, 174). Від номена **отець** виникло багато дериватів. Поширений у староукраїнській мові і на сторінках досліджуваних романів дериват **отчина (вотчина, вотнина)** вживався у значенні рідного краю, стану батьків, спадкового родового права: “Великого князя слід хоронити на **вітчині**, в Україні Древлянській” (“Не драгуйте грифонів”, 34). “Бояри стрічали на межі своїх **вотчин** з припросинами і частуваннями” (“Євпраксія”, 16).

Семантична група лексики на позначення частин і органів людського тіла репрезентована номенами: **уста, длань, десниця, перст, правиця**.

Континуант давнього анатомічного терміна **пърсть** досить рано архаїзувався в українській мові і вже на початку ХVІІ століття він зафіксований в “Лексиконі” П. Беринди як слово, “що вимагає пояснення: **пърсть** – палець. Нині **перст** – урочистий застарілий елемент літературної мови: “Пишуть три **персти**, а болить все тіло” (“Я, Богдан”, 267). “Никон сам благословив Яна **перстом** своїм на се законне діло” (“Гнів Перуна”, 94).

До окремої семантичної підгрупи архаїзмів належать лексеми, що засвідчують діяльність людини чи роботу

окремих частин людського тіла: *відати, веліти, баяти, гласити, зорити, ректи, трапезувати*.

Слово *відати* у досліджуваних романах вжито у двох значеннях: “мати відомість про щось” та “володіти розумінням чогось”: “Нам скажуть про це в путі, ухильно відмовив ротмістр, може й справді ще не *відаючи*, куди має мене попровадити” (“Я, Богдан”,129) “Зітхнула Журина, *відаючи* гаразд, що примхам Євпраксії немає меж” (“Євпраксія”,9).

Великим є синонімічний ряд застарілих дієслів у значенні “висловлювати думку”: *баяти, глаголити, гласити, ректи*. “*Баяли*, що русичі давно чомусь не ходять у болгарську землю (“Отрута для княгині”,201). “А предківський закон *гласить*: зрадників вирубувати з коренем” (“Я, Богдан”,461). “*Рік* увесь народ: всі однодушно” (“Я, Богдан”,504).

Семантичне поле, що містить номінації одягу в українських історичних романах ХХ століття, невелике. Окремий семантичний ряд становлять лексеми, які виражають умовно-узагальнене поняття одягу взагалі.

Від початку ХVІ століття українські тексти документують давнє спільнослов'янське запозичення з німецької мови *шата* (шати). У досліджуваних романах ця лексема вжита при зображенні подій більш раннього періоду: “З Євпраксії зірвано золототканні *шати*” (“Євпраксія”,45). Емоційно-оцінного значення слову шати надають атрибутиви, які символізують багатство, знатність: “З *червця* робиться барва для можних світу сього, для *шат* князівських і королівських” (“Євпраксія”,23).

Семантична група на означення темпоральних понять представлена лексемами: *березоль, верес, веремія, генварь, заутра, квітний, костричник, літо, падолист, сідмиця, сухий, травний, червець*. Застаріла темпоральна лексика на позначення загальних часових понять репрезентована лексемою *літо*. Найдавнішим значенням цього слова слід вважати “пора року”. Згодом оформило-

ся нове темпоральне значення “рік”. У зв’язку з розширенням семантики лексеми *літо* зародилося протиріччя між літом-сезоном і літом-порою року. Пізніше за словом *літо* закріплюється значення сезону, а для другого поняття використовується лексема *рік*, номен *літо* вважається застарілим і вживається в історичних романах зі стилістичною метою: ”Літописець записав коротко: “То-го же *літа* (6625) устрої мост через Дніпр Володимир” (“Первоміст”, 434).

Велику групу утворюють архаїзми-менонімени, у яких застарілими є цілі слова — *костричник*, окремі значення — *сніжний*, фонетичні варіанти — *червець*, словотвірні варіанти — *березоль*.

У складі семантичної групи застарілих слів на означення військових реалій об’єднані такі лексеми: *баралище*, *вої*, *герць*, *рать* тощо.

Слово *січа* вживалося у значенні жорстокого бою, номен *герць* означав окрему сутичку, поєдинок воїна з ворогом, що знаменував початок битви: “*Січа* була коротка і запекла” (“Отрута для княгині”, 52). “Цей дикий варвар морочить йому голову. Не знає, з ким хоче стати на *герць*” (“Отрута для княгині”, 206).

Номен *рать* випав із системи військової термінології сучасної мови і став історизмом. Зафіксований з такими семами: “війна” — “Ішов Маркерій зі своїм князем на *рать*, а може, повертався” (“Первоміст”, 488); “військо” — “За наметами галасувала многолика рать” (“Отрута для княгині”, 206); “військові сили” — “Чернігівський князь Божівок зненацька почав гуртувати *рать*” (“Меч Арея”, 18).

У сучасній українській мові ця лексема перейшла до розряду поетичної лексики, втративши при цьому значну частку свого номінативного значення і набувши цілої гами різних емоційно-експресивних характеристик.

Структурно-семантичний аналіз історизмів, проведений на матеріалі українських історичних романів другої

половини ХХ століття, завершився побудовою такої класифікації:

а) суспільно-політичні історизми; б) історизми, що відображають соціально-економічні відносини; в) військові історизми; г) побутові історизми.

Суспільно-політична лексика є цікавим матеріалом для дослідження семантичних процесів розвитку слів у тісному зв'язку з чинниками економічного та політичного життя. Семантична група слів на позначення класової структури суспільства, соціального стану, місця людини в суспільстві репрезентована лексемами: *боярин, вельможя, воєвода, війт, возний, голота, дейнеги, імператор, жупан, зости, канцлер, князь, конюший, раб, тивун, хлоп, челядь* тощо.

Високою частотністю вживання відзначається лексема *князь* – запозичення з прагерманської мови (kuningar – король, утворене від kuni – рід). Лексема високопродуктивна у словотвірному плані. Зафіксовані деривати *князювання, княжна, княжич, княжа*: “Що *княгиня*, — наполягав тивун, та *княжич* ніби й не учув” (“Меч Арея”, 12).

Найпоширенішою у семантичній групі історизмів, які є номінаціями представників простого народу, є лексема *челядь*. Вона праслов'янського походження, у давньоруській мові означала “раби”, “слуги”: “Хан Осень хрестився сам і *челядь* свою хрестив” (“Гнів Перуна”, 121). За часів кріпацтва так на Україні називали слуг. У деяких діалектах сучасної української мови – це “сім'я”, “люди”. У досліджуваних історичних романах актуальною семою для номена *челядь* є “слуги”.

Перейшов до розряду пасивної лексики і номен *дейнеги*. Основу його семантичної структури становить значення “народний повстанець”. Описуючи події 1648 року, П.Загребельний поспішив вжити сему *дейнеги* на означення повсталого люду, оскільки *дейнеками* їх стали називати після повстання козаків 1657 року: “А Пушкар,

чистий і чесний, як і його *дейнеки* полтавські — може, ти виявився найблагородніший, бо ж бився за справу Богданову” (“Я, Богдан”, 22).

Історизми на позначення військових реалій репрезентовані лексемами: *воєвода, гридь, десятицький, дружина, дружинник, лучники, мечники, орда, піщці* тощо.

Номен **воєвода** утворився з основ **voj** (інь) і **voditi** (водити). З чисто військового терміна **воєвода** поступово перетворюється в слово, яке називало становище людини не тільки у військовій, але і в соціально-політичній ієрархії, бо з XVI століття воєвода починає виконувати функції начальника повіту, міста. У досліджуваних романах цей історизм засвідчений в обох значеннях: “Белдюзь же потрапив до Святополкових воєвод” (“Гнів Перуна”, 463); “Одні казали, що *Воєвода* постарів і не так, щоб злагоднів, а просто знесилився від постійної твердості” (“Первоміст”, 378).

До соціально-економічної лексики належать слова на позначення назв осіб, пов’язаних з певним родом занять: “Йшли привітати княжну або просто подивитись на неї *вуглярі, смологони, лісовики, бортники, косарі, ликодрачі*” (“Євпраксія”, 14).

Походження та структура багатьох професійних назв ремісників досить прозора: *волопас, вугляр, смологон, кожум’яка, ликодрач*. Але є й такі, семантика яких потребує дослідження. Наприклад, *броварник* є давнім запозиченням з німецької мови і означає “робітник пивоварні” (середньонімецьке *brouwer* – пивовар).

Зі сторінок українських історичних романів другої половини XX ст. вимальовується яскрава картина податкової системи різних історичних періодів. Соціально-економічна лексика на позначення видів податків представлена лексемами *правежі, потяги, вира, поволокова, поральне, сторожеве, подимне, подушне, повозове, подворове, разове, мостове, митне, позовне, присяжне, торгове, ланове, польове, лісове, станове, млинове, на-*

приклад: “Холопи, ізгої, рядовичі, закладники, розорені князівськими *продажами, вирами*, боярськими *правешами і потягами*” (“Гнів Перуна”, 42).

Термін *вира* у східних слов’ян етимологічно пов’язаний зі спільнослов’янським багатозначним словом *вьра*, одним із значень якого було “провина”. Східні слов’яни замість терміна *вира* часто вживали слово *вина* на позначення не тільки провини, але і плати за провину чи злочин.

Своєрідною особливістю лексики на означення одиниць виміру і ваги є її глибока давність і найтісніший зв’язок з історією народу. Ця семантична група представлена лексемами: *верства, лікоть, міра, п’ядь, поприще, пуд, стадія, фунт*. Переважна більшість давніх лінійних мір пов’язана з рукою, її розмірами, рухами. Слово *п’ядь* якоїсь сталої величини не має, вона коливається залежно від способів вимірювання. Найчастіше ця одиниця позначає відстань між кінцями великого та вказівного пальців у момент їх найбільшого розтягнення. Іноді п’ядь уже не стільки асоціюється з мірою, скільки виступає символом дуже малих величин: “Виціловую кожну мить і кожну *п’ядь*, яка наближає до тебе...” (“Я, Богдан”, 194).

Семантична група на означення назв старовинних монет, грошових одиниць репрезентована лексемами: *гріш, гривна, дирхема, дукат, золотий, мідниця, міліарісій, ногата, нумизма, резана, срібляник, талер, червінець, шеляг*.

Лексема *дукат* полісемна. Застарілими є обидва значення цього слова — “старовинна монета, червінець” і “жіноча прикраса у вигляді монети, яку носили на шиї”: “Король тривожно задекларував війну, пойменував полковників і капітанів, розділив між ними 80 тисяч *дукатів*” (“Я, Богдан”, 105).

Особливе місце в українських історичних романах другої половини ХХ століття відводиться історизмам-

топонімам: *Вишгород, Дубно, Заруб, Звенигород, Корсунь, Лубеч, Любар, Острог, Паволоч, Переяслав* та інші, наприклад: “З *Чигирини* до *Корсуни* через Смілу, далі на Білу Церкву, *Паволоч, Любар, Острог, Дубно*” (“Я, Богдан”, 38). Майже всі ці лексеми давньоруські за походженням.

Високою частотністю вживання відзначаються лексеми семантичної підгрупи на позначення назв зниклих народів. “*Дуліби* сидять за Сівером і Полянами, південні їхні рубежі давно посіли *уличі* й *тіверці*, полунощну сторону стережуть градки й весі *деревлан* і *дреговичів*” (“Тнів Перуна”, 104).

Лексика, що характеризує адміністративно-територіальний поділ, репрезентована лексемами: *воєводства, волость, землі, князівства, маєток, староства, фільварок, ханства*.

Тематична група побутової лексики включає в себе семантичні групи на означення назв жител, господарських будівель та інших споруд, назв одягу та головних уборів, взуття, назв їжі, напоїв, назви музичних інструментів. Окремі кімнати в будинку часто мали назви залежно від їх призначення. Для вираження поняття “світла кімната без кухонної печі” вживалося слово *світлиця*: “Запалали свічу. Знову порпалась у *світлиці*” (“Отрута для княгині”, 189). У значенні “спальня” вживались лексеми *ложниця, спочивальня*: “Вольг увірвався до її *ложниці*...” (“Отрута для княгині”, 26); “Тільки коло *спочивальні* великокняжої вони спинилися...” (“Меч Арея”, 369).

Семантична група жіночого одягу представлена номенами: *запaska, плахта, намітка*. Слово *запaska* – спільнослов'янське найменування жіночого буденного поясного одягу. Однак сема “буденний одяг” не є постійною для цієї лексеми. У романі П.Загребельного “Я, Богдан” контекст вказує на актуальність семи “святкового вбрання”: “...А стояла в світлиці незнана дівчина – україночка,

мила і пишна, засоромлена й зухвала, проста й вишукана: кокетлива кибалка на голові, прикрита довгими кінцями тонкої *намітки, запаска* в барвах червоній і шовково-золотистій” (“Я, Богдан”, 209).

Назви зафіксованих у історичних романах другої половини ХХ століття головних уборів систематизуються за ознакою приналежності до тієї чи іншої статі. Чоловічі головні убори: *кабардинка, магерка*; жіночі: *очінок, намітка, наверхник, кибалка, убрус*, наприклад: “Кокетлива *кибалка* на голові, прикрита довгими кінцями тонкої *намітки*” (“Я, Богдан”, 209).

У Ш розділі – “Стилістичне використання хронологічно маркованої лексики в українському історичному романі другої половини ХХ століття” – аналізуються можливості використання застарілої лексики зі стилістичною метою.

Відчуття епохи в художньо-історичному творі досягається широким введенням застарілої лексики, що характеризує різні сторони соціально-економічного та культурного життя народу, особливості побуту та звичаїв в описуваній час.

Проаналізовано прийоми введення застарілої лексики в канву художніх творів. Найчастіше письменники вдаються до тлумачення значень слів у тексті через непрямий або прямий опис предмета: “Й Богдан таки здебільшого бився *києм*. То була важка дубиняка, обкована з усіх сторін залізними смужками, втикана гострим зуб’ям тригранних бронзових шипів (“Меч Арея”, 40). Іншим прийомом, що сприяє розумінню застарілої лексики, є тлумачення її значення в самому реченні: “Княгиня мусить сісти за стіл для *зостів* – придворних жінок імператриці” (“Отрута для княгині”, 404).

Посилення стилістичного ефекту досягається введенням застарілих слів у синонімічні ряди, використанням антонімії, багатозначності слова, омонімії: “Даремно гніваєшся... Не про твоє *життя* йдеться, князю. Йдеться,

аби за нашу кров і за наші *животи* прийшла перемога” (“Гнів Перуна”, 300); “Якісь це незвичайні були *тати-грабіжники*” (“Гнів Перуна”, 24); “Хіба неоднаковий рот у *пана* та *хлопа*, і чи не пасує срібна таріль кожному” (“Я, Богдан”, 304).

Розглядається хронологічно маркована лексика як засіб творення комічного і сатиричного ефекту, аналізуються основні прийоми сатиричного використання застарілої лексики в українських історичних романах другої половини ХХ століття. Одним з найважливіших прийомів мовної сатири є використання церковно-книжної лексики. Потрапляючи у незвичайне словесне оточення, архаїчна лексика сприймалася читачем як стилістично стороння і створювала комічне враження: “Святий Миколаю, поглянь на воєводу!... І на тих *дурнів воззрися*, - входячи в охоту гаркнув Стрижак” (“Первоміст”, 463).

Проведено аналіз хронологічно маркованої лексики, наділеної великим суспільно значущим змістом. “Слово руської *мислі* набирало тут своєї могуті” (“Гнів Перуна”, 84).

Висновки

1. У мові історичної прози відбуваються важливі творчі процеси, результатом яких є активізація руху застарілих слів. Архіїзми та історизми рідко вживані в мові, яскраві, своєрідні, контрастні іншим загальноживаним лексемам і вносять у текст певне емоційне напруження.
2. Проведений аналіз майже 3 тисяч одиниць хронологічно маркованої лексики дозволив виділити основні тематичні групи архаїзмів: лексеми на позначення назв людей, понять спорідненості та свояцтва, частин і органів людського тіла, діяльності людини чи окремих її органів, назви одягу, назви тварин та птахів, часові та географічні поняття, лексеми, пов’язані з військовою справою. Історизми відображають сфери

суспільного життя, соціально-економічні відносини, побут, військові реалії.

У межах кожної тематичної існують менші, тісно пов'язані між собою, лексико-семантичні групи. Багато досліджуваних одиниць є одночасно членами не однієї, а кількох лексико-семантичних парадигм.

3. Розглянута застаріла лексика різна за розвитком семантики. Одні лексеми розширили її, інші — звузили. Засвідчені різні напрямки еволюційних процесів у розвитку семантики.
4. Хронологічно маркована лексика володіє значними потенційними стилістичними можливостями, що реалізуються у взаємодії і співвіднесеності цих лексем із загальноживаними словами на звуковому, лексичному та образному рівнях. Архаїзми в художньому тексті перебувають у більш актуальній стилістичній позиції, ніж історизми тому, що на фоні своїх нейтральних синонімів їх незвичайність, експресивність здаються виразнішими. Можливість використання цієї групи лексики у переносному значенні і в системі тропів підсилює їх стилістичний потенціал. Архаїзми є засобом створення патетики, а також комічного і сатиричного ефекту.
5. Не вся застаріла лексика, використана у досліджуваних історичних романах II половини XX століття, достовірно співвідноситься з описуваним періодом. Лексеми *дейнеги*, *куяк*, *дружина*, *шати* — анахронізми.
6. З погляду походження аналізована лексика становить собою поєднання різних лексичних одиниць. Її основу складають слов'янські за походженням лексеми, частина яких бере початок з епохи спільнослов'янської мовної єдності (*запаска*, *лікоть*), частина виникла на власне українському мовному ґрунті ще в епоху Київської Русі (*кожух*, *ногавиці*), частина — породження пізнішого періоду (*сіряк*, *намітка*). Се-

ред досліджуваних лексем багато запозичень, особливо з польської та тюркських мов.

Значна кількість архаїзмів старослов'янського походження (*рать, отрок*).

Основні положення дисертації відображені у публікаціях:

1. Гайдученко Г. М. Прийоми введення застарілої лексики в канву художніх творів. //“Південний архів”. Філологічні науки. — № I. — Херсон, 1998 — С. 31—37.
2. Гайдученко Г. М. Роль і місце хронологічно маркованих слів у лексичній системі української мови. // “Південний архів”. Філологічні науки. — № I. — Херсон, 1998. — С. 51—58.
3. Гайдученко Г. М. Особливості вживання застарілої лексики в творах українських письменників для молодшого шкільного віку. // Актуальні проблеми розбудови національної освіти. — Київ-Херсон, 1997. — С. 42—45.
4. Гайдученко Г. М. Хронологічно маркована лексика фольклору Півдня України. // Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції “Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку” — Херсон, 1997. — С. 345—348.
5. Гайдученко Г. М. Архаїчна лексика на позначення назв спорідненості як засіб формування ментальності українців (на матеріалі українських історичних романів). // Педагогічні науки. — № 2. — Херсон, 1998. — С. 145—147.
6. Гайдученко Г. М. Формування культури емоційного мовлення студентів-філологів (на матеріалі хронологічно маркованої лексики українських історичних романів). // Педагогічні науки. — № 4. — Херсон, 1998. — С. 142—145.

7. Гайдученко Г. М. Застаріла лексика як засіб створення колориту епохи в історичних творах українських письменників. // Матеріали доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. — Київ-Херсон, 1996. — С. 147—149.
8. Гайдученко Г. М., Дубиковська Л. В. Застаріла лексика як джерело стилістичного збагачення художньої мови. // Актуальні проблеми розбудови національної освіти. — Київ-Херсон, 1997. — С. 47—50.
9. Гайдученко Г. М., Перепілка В. І. До проблеми хронологічно маркованої лексики у сучасній стилістиці. // Актуальні проблеми розбудови національної освіти. — Київ-Херсон, 1997. — С. 43—46.
10. Гайдученко Г. М. Хронологічно маркована лексика на позначення військових реалій (на матеріалі історичної прози другої половини ХХ століття). // Вісник Луганського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. — № 5. — Луганськ, 1999,— С. 98—104.

АНОТАЦІЯ

Гайдученко Г. М. Семантико-стилістична характеристика хронологічно маркованої лексики (на матеріалі української історичної прози другої половини ХХ століття) . - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 — українська мова. — Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ, 1999.

У роботі здійснено семантико-стилістичний аналіз хронологічно маркованої (застарілої) лексики, засвідченої в українських історичних романах другої половини ХХ століття.

З'ясовані зміни у семантичній структурі хронологічно маркованих одиниць. Здійснено аналіз семантичних зв'язків у середині тематичних груп і визначено специфі-

ку та напрямки еволюційних процесів у семантиці застарілих лексем.

Виділено основні семантичні групи архаїзмів та історизмів. Простежено достовірність співвіднесення аналізованих слів з описуваним періодом. Виявлено лексеми-анакронізми.

Досліджено контекстуальні особливості лексичних значень історизмів та архаїзмів, прийоми введення їх у тканину художніх творів.

Ключові слова: хронологічно маркована лексика, семантичне поле, лексема, сема, номен, пасивна лексика, синонімічний ряд.

АННОТАЦІЯ

Гайдученко Г. Н. Семантико-стилистическая характеристика хронологически маркированной лексики (на материале украинской исторической прозы второй половины XX столетия). — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 — украинский язык. Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова, Киев, 1999.

В настоящее время значительно возрос интерес к эволюционным проблемам развития языка, к механизму усовершенствования способов лексической номинации, к проявлению тенденций развития слова и лексического фонда в целом.

В работе определено место, роль и значение устаревшей лексики в лексической системе украинского языка. Освещены основные теоретические вопросы, касающиеся проблемы языковых изменений как одной из центральных проблем лингвистики. Раскрывается сущность процесса архаизации лексических единиц, причины, которые приводят к перемещению активной лексики на периферию языка.

В разделе “Структурно-семантическая характеристика устаревших слов” систематизируется хронологически

маркированная лексика, определяются ее тематические группы, устанавливаются изменения в семантической структуре, осуществляется анализ семантических связей внутри тематических групп, характеризуется специфика и направления эволюционных процессов в семантике анализируемых лексем.

На широком фактическом материале рассматриваются такие семантические группы лексических архаизмов: лексика, обозначающая людей, понятия родства, части тела, органы и деятельность человека, одежду, животных и птиц, темпоральные и географические понятия, военные реалии.

Сделаны выводы о том, что анализируемая лексика прошла длительный и сложный путь развития. Большая группа этой лексики перешла в разряд поэтической, потеряв при этом большую часть своего номинативного значения.

Учитывая особенности материала украинских исторических романов второй половины XX столетия, выделены такие семантические группы историзмов: общественно-политические историзмы; историзмы, отражающие социально-экономические отношения; историзмы, которые обозначают военные реалии, предметы быта.

Общественно-политическая лексика — богатый материал для исследования семантических процессов развития слов в тесной связи с факторами экономической и политической жизни. Наиболее часто употребляется семантическая группа слов, которая обозначает классовую структуру общества, социальное положение человека в нем.

К социально-экономической лексике отнесены такие семантические группы: лексика, обозначающая род занятий людей, различные виды налогов, названия единиц измерений, денежных единиц, названия народов, историзмы-топонимы.

В разделе “Стилистическое использование хронологически маркированной лексики в украинских исторических романах второй половины XX столетия” рассматриваются возможности использования устаревшей лексики со стилистической целью.

Анализируется устаревшая лексика как элемент стилизации исторической эпохи. Рассмотрены приемы введения устаревшей лексики в канву художественных произведений.

Установлено, что усиление стилистического эффекта достигается за счет введения устаревших слов в синонимические ряды, использования антонимии, полисемии, омонимии.

Анализируются основные приемы сатирического использования устаревшей лексики.

В “Выводах” сформулированы общие результаты исследования хронологически маркированной лексики, используемой в исторических романах украинских писателей. В частности отмечено, что функции устаревших слов в исследуемых художественных текстах многогранны. С их помощью писатели создают социальный, национальный и исторический колорит эпохи. Ими пользуются как способом создания торжественного, поэтического стиля.

Значительное место отведено семантико-стилистическим преобразованиям архаической церковно-книжной лексики, для которой характерным является прием контраста.

Архаическая лексика в тесной взаимосвязи с другими средствами создает неповторимый образ языка, который служит основой идиостиля писателей.

С точки зрения этимологии исследуемая лексика представляет собой объединение различных лексических единиц.

Особенности исследуемого материала позволили сделать выводы о том, что в языке исторической прозы про-

исходят важные творческие процессы, результатом которых является активизация движения устаревших слов.

Ключевые слова: хронологически маркированная лексика, семантическое поле, лексема, сема, номен, пассивная лексика, синонимический ряд.

SUMMARY

Hajduchenko G. M. Semantico-stylistic characteristic of the chronologically marked words on the material of the Ukrainian historical prose of the 2d half of the 20th century.

Thesis for seeking for scientific degree of candidate of Philological sciences, speciality 10.02.01 — the Ukrainian language — National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov, Kiev, 1999/

The thesis contains semantico-stylistic analysis of the chronologically marked (archaic) word registered in the historical novels of the 2d half of the 20th century.

Changes in the semantic structure of the chronologically marked word under analysis have been investigated. Semantic ties inside thematic groups have been established and peculiarities and directions of the evolutionary processes in the semantics of the archaic lexemes have been marked out.

Main semantic groups of archaisms and historisms have been emphasized. Authenticity of correlation of words under analysis and the period have been investigated. Lexemes — archaisms were discovered.

Contextual peculiarities of lexical meaning of historisms and archaisms have been revealed.

Key-words: Chronologically marked words, semantic field, lexeme, sema, novel, passive vocabulary, synonymic group.